

УДК 347.1

O. B. Басай, кандидат юридичних наук, доцент

Національний університет «Одеська юридична академія»
кафедра цивільного права, докторант
Фонтанська дорога, 23, Одеса, 65009, Україна

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ ПРИНЦІПІВ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Статтю присвячено дослідженням критеріїв класифікації принципів права з метою виявлення оптимальних класифікаційних критеріїв для систематизації принципів цивільного права. Аналізуються різні підходи до класифікації принципів права, виявляються їх переваги та недоліки

Ключові слова: принципи, класифікація, систематизація, критерій, засади

Принципи права виробляються юридичною наукою і суспільною практикою як найважливіші, керівні правові ідеї, що становлять основу правових поглядів суспільства. Сучасні дослідження вітчизняної цивілістики характеризуються все більшою увагою до основоположних понять, що становлять базові теоретичні і методологічні постулати як загальноправових (філософія права, теорія права), так і галузевих дисциплін (цивільне право). Така пильна увага пояснюється тим простим фактом, що принципи цивільного права є основою, на якій базуються всі його норми і інститути, тому вивчення і з'ясування їх суті неможливе без з'ясування даної категорії.

В останні роки проблемам принципів цивільного права присвячують свої дослідження все більше вчених, серед яких Є. О. Харитонов, Н. Ю. Голубєва, С. І. Шимон, В. П. Палюк, О. Г. Комісарова, Н. П. Асянян та інші. Проте ще багато питань у цій сфері залишаються дискусійними, зокрема, не досягнуто згоди щодо критеріїв класифікації та системи принципів цивільного права, що актуалізує це питання. Ми ставимо за мету цієї статті дослідити запропоновані у юридичній літературі підходи до визначення критеріїв класифікації принципів цивільного права, виявити існуючі у цій сфері проблеми та запропонувати оптимальний підхід до класифікації принципів цивільного права.

Класифікація принципів цивільного права — один з найважливіших методів їх пізнання — характеризується диференціацією принципів по видах відповідно до різноманітних кваліфікаційних підстав. Класифікація принципів цивільного права, з одного боку, може сприяти їх вивченю в цілому в рамках єдиної системи форм цивільного права; з другого боку, — конкретизувати знання різних видів принципів цивільного права [1, 13].

У юридичній літературі пропонується безліч критеріїв класифікації принципів права у цілому і цивільного права зокрема. Кожен з запропонованих підходів має як свої переваги, так і недоліки.

Аналізуючи різноманіття підходів до класифікації принципів права, О. А. Коваль доходить висновку, що, як правило, автори пропонують класифіковати принципи права відповідно до системи права або ж відповідно до сфери дії (сфери

суспільних відносин); різниця полягає лише у кількості груп чи видів принципів права, що виділяють дослідники [2, 21].

При цьому більшість із запропонованих критерій класифікації принципів права О. А. Коваль піддає критиці, у більшості випадків слушній.

Наприклад, недоліком підходу О. А. Лукашевої, яка пропонує розмежовувати принципи загальної організації суспільства та власне правові принципи, науковець називає його доволі суб'єктивний характер. Як зазначається в літературі, принципи права покликані закріплювати основні засади, на яких буде діяти суспільство та держава, формувати певні тенденції розвитку цивілізації й культури. Тому принципи загальної організації суспільства та власне правові принципи перетинаються за багатьма аспектами. Наприклад, принцип справедливості має знаходитись одразу ж у двох вищевказаних групах, причому в кожній з груп набуваючи особливо-го значення, яке лише конкретизує якийсь загальний принцип. Подібна ситуація складається і з принципами гуманізму, рівності та ін. [2, 18].

До недоліків класифікації, запропонованої Г. А Борисовим, який вважає головною підставою для класифікації принципів права різні сфери суспільних відносин, на які поширюються ті чи інші принципи, різний характер суспільних закономірностей, що ними відбувається, відносять відсутність єдиного критерію для її проведення. Зазначається, що така підставка для групування принципів права на види, як сфера суспільних відносин, на які поширюються принципи, є не до-сить вдалою, оскільки, по-перше, принципи права здійснюють свій вплив на всі суспільні відносини, що є предметом правового регулювання в житті суспільства і держави; по-друге, сфера суспільних відносин — доволі нечіткий критерій, він не має конкретних меж: наприклад, можна запропонувати виділити групу «принципи побудови й функціонування громадських організацій», що також має право на існування відповідно до підстав розподілу принципів права на види. Дані недоліки, на думку О. А. Кovalя, не дають можливості створити класифікацію принципів права з чітко відокремленими групами [2, 20].

Сам О. А. Коваль пропонує брати за критерій основної класифікації рівень значимості принципів права для правового регулювання. На цій підставі він пропонує принципи права розділити на дві групи: основні (конституційні) та інші (міжгалузевий, галузевий рівні). Відповідно до цього він виділяє:

1) конституційні принципи (принципи права, що мають найвище значення для життєдіяльності суспільства і держави, й тому повинні бути закріплені в Основному Законі країни):

- а) принцип справедливості.;
- б) принцип рівності;
- в) принцип законності;
- г) принцип гуманізму;
- г) принцип верховенства права;
- д) принцип юридичної визначеності, який складається з трьох елементів:
 - принцип виключення зворотної сили закону;
 - принцип недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод;
 - принцип відповідальності держави перед особою;
- е) презумпція невинуватості;
- є) принцип «дозволено лише те, що прямо передбачено законодавством», — для державних органів, і принцип «дозволено все, що прямо не заборонено», — для фізичних осіб;
- ж) принцип гласності.

2) інші (міжгалузеві й галузеві) принципи (принципи права, що за своєю сутністю є конкретизацією конституційних принципів права в окремих галузях права, та за своєю значимістю поступаються першим. Наданий перелік не є вичерпним, а лише демонструє приклади міжгалузевих і галузевих принципів):

- а) принцип публічності;
- б) принцип індивідуального характеру відповідальності;
- в) принцип всебічного, повного і об'єктивного розгляду справи;
- г) принцип «незнання закону не звільняє від відповідальності»;
- г) принцип забезпечення обвинуваченому права на захист;
- д) принцип змагальності;
- е) принцип усності й безпосередності;
- е) принцип диспозитивності;
- ж) принцип «ніхто не може бути суддею у власній справі»;
- з) принцип неприпустимості повторного покарання за той же злочин;
- и) принцип відповідальності лише за вину;
- і) принцип незалежності суддів тощо [2, 23–24].

Перевагою такого підходу можна назвати високий ступень деталізації, але недоліком є його обтяжливість. До того ж такий підхід не дозволяє визначити принаймні близький до вичерпного перелік принципів певної галузі, наприклад, галузі цивільного права.

Критиці піддається і такий критерій класифікації принципів права, як джерело їх закріплення. Зокрема, Т. Кучер зазначає, що незважаючи на те, що класифікація цивільних процесуальних принципів за джерелом їх закріплення (а саме виділення конституційних принципів в окрему групу) має певний зміст, оскільки вказані принципи впливають на весь зміст цивільного процесуального права, адже Конституція України — це юридична база для всього українського законодавства, такий поділ є суто умовним, оскільки неможливо дуже точно розділити принципи цивільного судочинства за формуєю нормативного закріплення. Так, конституційні норми, які закріплюють головні засади функціонування і розвитку держави і суспільства, відбуваються і в нормах законодавства про судочинство, конкретизуючи останні. Основні положення містяться і в Конституції України як Основному Законі України, так і в спеціальному законодавстві, що регулює цивільні процесуальні правовідносини, а саме в Цивільному процесуальному кодексі України, у зв'язку з чим вказані групи будуть певною мірою тотожні [3, 22].

Подібної точки зору дотримується і С. О. Волосенко, який зазначає, що виділяти класифікацію принципів права за способом їх законодавчого закріплення некоректно. Наприклад, в юридичній літературі принцип змагальності викладається як закріплений у Конституції України, хоча він також має місце і розкривається у ЦПК, тому таке положення має призводити до дублювання інформації навіть у навчальній літературі. Отже, треба на науковому рівні встановлювати значимість того чи іншого принципу права та будувати систему принципів права з урахуванням їх значимості, співвідношення та взаємозалежності [4, 4–7].

М. І. Байтін недолік існуючих підходів до класифікації принципів права бачив у тому, що перелік цих принципів розробляється без обґрунтування їх системи і опори на концептуальну основу їх виділення. У свою чергу, М. І. Байтін пропонує підрозділяти принципи права на морально-етичні і організаційні, виходячи з концепції єдності і взаємопроникнення природного і позитивного права. Морально-етичні принципи утворюють етичну основу права, його духовний фундамент. Ця група принципів безпосередньо впливає на нормативний зміст права. Організаційні принципи тісно взаємозв'язані з першою групою принципів, складають організаційно-процедурну основу права, орієнтовану на забезпечення його ролі як особливого, державного регулятора суспільних відносин, виконання правом його специфічно юридичних функцій [5, 5].

На думку М. І. Байтіна, існує тісний зв'язок між загальними принципами права і його міжгалузевими і галузевими принципами, кожний з яких, володіючи відомою самостійністю, разом з тим є похідним від загальноправових принципів, розвиває і конкретизує їх стосовно двох або декількох галузей права або до якої-

небудь однієї з них. Галузеві і міжгалузеві принципи тісно взаємозв'язані із загальними етичними і організаційними принципами права, збагачують і конкретизують їх зміст. Значення деяких галузевих і міжгалузевих принципів настільки велике, що вони істотно впливають на діюче право в цілому, мають принципове значення для визначення і забезпечення його демократичного характеру, подальшого прогресивного розвитку [5, 7–10].

Є. Г. Комісарова, досліджуючи принципи цивільного права, розмежовує їх на принципи-норми, закріплени в законі, і принципи-ідеї, що не містяться в нормативних правових актах [6, 13]. З урахуванням цього Є. Г. Комісарова виділяє дві групи принципів: нормативні і ненормативні. Нормативні містяться в нормативних правових актах, ненормативні виробляються науковою [6, 112–113].

Таку позицію піддає критиці В. В. Єршов, який зазначає, що принципи-норми, нормативні принципи швидше можливо відносити до норм цивільного права, що міститься в нормативних правових актах; принципи-ідеї, ненормативні принципи вельми спірно відносити до різновиду цивільного права. Вказаній автор вважає, що, по-перше, необхідно відмежовувати принципи цивільного права від неправових і інших соціальних явищ, не права. По-друге, виходить з того, що цивільне право може виражатися в різних зовнішніх формах — основоположних принципах цивільного права, нормативних правових актах, що містять норми цивільного права, нормативних правових договорах, що містять норми цивільного права, звичаях цивільного права. Звідси, наприклад, принципи, сформульовані в нормативних правових актах, що містять норми цивільного права, традиційно звані принципами цивільного права, потрібно точніше називати принципами нормативних правових актів, що містять норми цивільного права. При такому підході залежно від форми цивільного права, що містить принципи цивільного права, можливо виділяти: по-перше, основоположні принципи цивільного права, що відображають суть всіх форм цивільного права, по-друге, принципи нормативних правових актів, що містять норми цивільного права, по-третє, принципи нормативних правових договорів, що містять норми цивільного права.

Залежно від сфери правового регулювання В. В. Єршов пропонує виділяти міжгалузеві принципи цивільного права, галузеві принципи цивільного права і принципи окремих інститутів цивільного права. По ієрархії — основоположні принципи цивільного права; принципи, сформульовані в нормативних правових актах, що містять норми цивільного права; принципи, вироблені в нормативних правових договорах, що містять норми цивільного права. За формулою зовнішнього виразу — письмові і усні принципи цивільного права [1, 13–15].

О. А. Потапова, проводячи класифікацію принципів цивільного права також керується найбільш поширеним підходом до класифікації принципів права, відповідно до якого виділяють загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи окремих інститутів. До цього переліку О. А. Потапова вважає за можливе додати підгалузеві, а також міжінституційні принципи. В основу такого підходу покладається їх сфера дії [7, 83].

До загальногалузевих принципів, які проявляються у цивільному праві, можна віднести:

- 1) принцип демократизму (проявляється, наприклад, у свободі виникнення цивільних правовідносин);
- 2) принцип справедливості (закріплений у положеннях ЦК про добросовісність, розумність, справедливість);
- 3) принцип рівноправності суб'єктів (пронизує всі норми ЦК);
- 4) принцип реальності і гарантованості суб'єктивних прав та обов'язків (припускає, що цивільні права та обов'язки існують у нерозривній єдності). Цей принцип проявляється у наданні законодавством суб'єктам цивільного права реальної можливості набувати та відчужувати майно, виконувати роботи, надавати послуги;

у нормах інститутів права власності, житлового та зобов'язального права; у гарантованості можливості захисту цивільних прав та інтересів у випадку їх порушення тощо;

5) принцип законності (припускає дотримання закону всіма учасниками цивільних відносин при здійсненні прав).

До міжгалузевих принципів цивільного права О. А. Потапова пропонує віднести, наприклад, принцип ініціативи суб'єктів цивільного права і принцип добровісного виконання прав та обов'язків відповідно до їх призначення.

До підгалузевих принципів цивільного права відносяться принципи:

1) права власності (перш за все, недоторканість права власності);

2) житлового права (принцип дотримання санітарних, технічних та інших вимог щодо житлового приміщення, стабільноті правового становища наймача та членів його родини);

3) спадкового права (використання спадкового майна для забезпечення непрацездатних родичів та подружжя померлого, свобода заповіту, рівність спадкових часток при спадкуванні);

4) зобов'язального права та інституційні принципи договірних та позадоговірних зобов'язань;

5) договірного права (як правило, цивілістами аналізуються принципи виконання договірних зобов'язань, зокрема принципи реального та належного виконання, тобто неприпустимості односторонньої відмови від зобов'язання, стабільноті зобов'язань тощо).

Крім того, можливе також виокремлення принципів позадоговірних зобов'язань (неприпустимості завдання шкоди, повного відшкодування збитків тощо) [7, 83–84].

Беручи до уваги запропоновані загальнотеоретичні підходи до класифікації принципів права, можна погодитись з тим, що найбільш вдалою є класифікація принципів цивільного права, запропонована В. В. Єршовим та О. А. Потаповою. Дійсно, оптимальним критерієм для класифікації принципів цивільного права є сфера їх дії. На цій підставі доцільно розмежовувати загальноправові принципи, які визначають специфіку регулювання цивільних правовідносин, міжгалузеві, галузеві, підгалузеві принципи та принципи окремих інститутів цивільного права. До загальноправових принципів, що діють у сфері цивільного права, можна віднести принцип демократизму, гуманізму, рівноправності, свободи, справедливості, законності, а також принцип верховенства права. До міжгалузевих можна віднести принцип диспозитивності, принцип рівності сторін, принцип об'єктивної істини, змагальності тощо. Галузевими принципами цивільного права можна назвати більшість зasad цивільного законодавства. До підгалузевих принципів цивільного права можна віднести принципи права власності, зобов'язального, спадкового права тощо. До принципів окремих інститутів цивільного права можна віднести принципи виконання зобов'язань, принципи авторського права, принципи цивільноправової відповідальності тощо.

Література

1. Ершов В. В. Классификация принципов российского гражданского права / В. В. Ершов // Российская юстиция. — 2009. — № 4. — С. 13–15.
2. Коваль О. А. Виды принципів права України / О. А. Коваль // Вісник Академії адвокатури України. — 2005. — Вип. 2. — С. 16–25.
3. Кучер Т. Принципы цивильного судочинства України / Т. Кучер // Юриспруденція: теорія і практика. — 2006. — № 9 (23). — С. 19–28.
4. Волосенко С. О. Правове значення принципів цивільного процесу / С. О. Волосенко // Юриспруденція: теорія і практика. — 2006. — № 1. — С. 3–9.
5. Байтін М. І. О принципах и функциях права: новые моменты // Правоведение. — 2000. — № 3 (230). — С. 4–16.

6. Комиссарова Е. Г. *Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства: Дис. ... д-ра юрид. наук / Е. Г. Комиссарова.* — Екатеринбург, 2002. — 327 с.
7. Потапова О. А. *Классификация принципов гражданского права / О. А. Потапова // Российский юридический журнал.* — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та. — 2001. — № 4. — С. 82—84.

O. B. Басай, кандидат юридических наук, доцент

Национальный университет «Одесская юридическая академия»
кафедра гражданского права, докторант
Фонтанская дорога, 23, Одесса, 65009, Украина

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ ПРИНЦИПОВ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию критериев классификации принципов права с целью выявления оптимальных классификационных критериев для систематизации принципов гражданского права. Анализируются разные подходы к классификации принципов права, выявляются их преимущества и недостатки

Ключевые слова: принципы, классификация, систематизация, критерий, основы